

Jókai Mór *Török világ Magyarországon* című regényének epizód szereplője Szénási magiszter.¹ A kritikai kiadás költött alakként bemutatott Szénásijának valóságos élete elevenedik meg a Földesen előkerült korabeli dokumentumok tükrében.

A magyarországi török világ hódoltsági faluja, a Szabolcs megyei kismemesektől lakott kuriális falu: Földes. Nem adózik sem a magyar királynak, sem az erdélyi fejedelemnek, bárhová helyezik is a pillanatnyi hatalmi viszonyok, kiváltság és védlevelek sora tanúsítja megkülönböztetett helyzetüket. A családok egy része mind a két főhatóságtól bír címereslevéllel. Annál keservesebbek a törökök által okozott megpróbáltatások, a töröknek adózik: pénzzel, vérrel, lélekkel. A jobbágyot itt nem köti a rög – példa az elnéptelenedett falvak százai közel és távol –, biztosabb helyen is talál urat, s ha nyomorultat is, nyugodtabb életet. A több faluval bíró földesúr sem marad, ha elpusztul is egy, van még más birtoka, ahol elűzött jobbágyait is letelepítheti, az elmaradt jövedelmét behajtja másokon. A földesi kismemesek kiegyeztek a hódoltsági viszonyokkal. A török-tatár hordák dúlásai-pusztításai elől nekik az életüket mentő Nagysárrét mocsarai nyújtanak menedéket, no meg Debrecen ez a falak nélkül is erős város. A rombolók eltakarodása után újra meg újra felépítik házaikat és tovább művelik földjeiket.² Életlehetőségeik ide kötik őket. Ebben a vérzivataros korban, ha élni akarnak a rendi társadalom által biztosított szabadságukban, nekik maradni kell, maradni akkor is, ha a török pusztítással és adóval rontja életüket, másutt a szolgasors lenne osztályrészük.

Az egymásra utalt kismemesek kialakítják a kuriális községi szervezetet, mely az egyes tagoktól magához váltja a királyi kisebb haszonvételeket.³ A törökadókat, a folyton dúló kőbor csapatok hadisarcait egy összegben fizetik, elosztva vagyoni helyzetük arányában.⁴ Ennek az összetartó faluközösségnek a tagja a Szénási család. 1625-ben adja zálogba Földesen Szénási István az úgynevezett Gábor jószágot Turi Miklós bátyjának.⁵ Ennek a Thuri Miklósnak a nemesi kúriájának volt a része az egy évszázaddal később még mindig a Szénásiak kezén levő rész.⁶ A földesi határon az Inacson, az Akolszeren és a szoboszlai út hosszában találunk Szénási kezén birtokokat, valamint 1704-ben Szegi Gáspár földszomszédja a tetétleni útra dűlőben a Hegyeshatárnál Szénássy Mátyás.⁷ Az időközben Debrecenben is lakott Szénási Mátyás fiát csábítják el ifjú és éretlen fővel a váradi törökök úgy annyira, hogy török vallásra tért és ott élt közöttük. Majd idővel növekedve testében és elméjében megszánta cselekedetét, vissza kívánt térni a keresztények közé. Ebből az alkalomból kapta Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1681-ben Gyulafehérváron kelt menlevelét, amit a Szénásiakkal rokon, máig Földesen élő Török család iratai között találtam.⁸

Szénási Mátyás fiának a törökökkel történt esetét vette mintának és dolgozta fel bővítve és részben átformálva Jókai Mór a *Török világ Magyarországon* című regényében. A regény 1963-as kritikai kiadása nem ismeri Jókainak ezt a forrását. Oltványi Ambrus a *Tárgyi és nyelvi magyarázatokban* Szénási személyét költött alakként magyarázza.⁹ Párhuzamba állítva az oklevelet és a regény ide vonatkozó részeit, megállapíthatjuk, hogy kétségtelenül Jókai egyik forrása, amit olvasunk. Íme az oklevél és a regényrészlet szövege:

Apafi Mihály menlevele Szénási Mátyás fia számára:

„Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes Damus pro memoria per presentes; Hogy az fellyeb el múlt esztendőkbek Debre-

¹ JÓKAI Mór, *Török világ Magyarországon* S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1963. Kritikai kiadás.

² HERPAY Gábor, *Földes község története*. Debrecen 1936. 41–48.

³ HERPAY, i. m. 49–52. KARACS Zsigmond, *Társadalom és település Földes családjainak múltjában*. Honismeret 1978. 3. sz. 43. A Földesi Tanástul és Communitastul adódott Contractusnak párja Karats Pál Urnak 1693. A Karacs család tulajdona.

⁴ HERPAY, i. m. 52., 59., 245.

⁵ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML.) Földes község iratai V. 625/a. 6. Szénási István záloglevele Földes, 1625.

⁶ HBML. uo. Osztálylevél 1725. febr. 6.

⁷ HBML. uo. Szegi Péter földjei (XVII. sz. vége.), Szegi Gáspár földjei 1704. V. 23.

⁸ Apafi Mihály erdélyi fejedelem menlevele Szénási Mátyás fia számára. A Török család tulajdona.

⁹ L. 1. jegyzet. 19–23., 512. Szénási – költött alak.

czeni Városukban lakozó Szénási Mátyás nevű hívünk éretlen elmejű Márton (lehúzza, felette Ferencz) nevű fiát az Váradai Törökök hitegettvén el, s bizonyos ideig közöttök is lakván Török vallásra is állott volt ugyan az ő Törökök igenesikből, melly említett Szénási Mátyás hívünk Ferencz (Márton) nevű fia nevekedvén, mind Testében s mind elmejében abbeli cselekedeteit meg szánván, bánván, akarva Keresztényi Vallásunkra redeálni, s Birodalmunkban vissza jöni. Nevü magának Kegyelmes Assecurationkat hogy abbeli goromba cselekedetiért senkitől bánása nem léssen: Parancsolván Kegyelmissen igen serio Birodalmunkbeli minden rendbeli híveinknek, az mint hogy műis ennyiszor említett hívünk Márton nevű fiának abbeli gorombaságát condonallyuk, s condonaltuk, es hogy senkitől semmi bántása nem léssen arról assecuraltuk s Assecurállyuk is ez Levelünk által, úgy senki is az ő Szénási Mártonnak Birodalmunkban való jövetelit akadályoztatni, s az ő goromba cselekedeteit szemre hánni, vagy azert sem személyében sem akarmi nevel nevezhető javaiban molestálni meg károsítani ne meresszelle, Tartván mindekben ez kegyelmes Assecurationkal is Levelünkhöz kiki magát. Secus non facturi. Praesentibus perfectis Exhibentis restitutus. Datum in Civitate nostra Alba Julia Die Vigesima quarta Mensis Novembris. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Octuagesimo Secundo.”

Apafi [pecsét]¹⁰

Részlet Jókai: *Törökvilág Magyarországon* című regényéből:

– Avagy miért nevez engemet kegyelmed korhely Proteus Transsylvanicusnak, holott az én nevem magiszter Szénási?

– Micsoda magiszter? – pattant föl a lelkész – ördögök mestere vagy, pokol orgonistája, Belzebub pedellusa! Kukta voltál Nagyváradon, de elszöktél egy gazdag zsidó leánnyal, s hogy hozzájuthass, zsidóvá lettél érte. Kiszöktél Törökországba, ott eladtad feleségedet a thesszaliai basának, s hogy ne reklamáljanak, áttértél az izlám hitre, onnan megszöktél, és voltál cincár sok ideig Belgrádon, mikor legutoljára bejöttél Erdélybe, már akkor unitárius voltál, mert pénzt gyűjtögetté a szamosújvári templom számára. S mi vagy most? Sehonnai, ki sehol sem lakik, és mindenütt található; mindenki szolgálja, ki hordó a mendemondát Hencidától Boncidáig, Béli Páltól Teleki Mihályig és visszafelé; te családok összevesztője, népek felháborítója, vallásfelekezetek Erinnyse! . . .”¹¹

Az összevetésből kitűnik, hogy több egyező momentum található az oklevélben és a regényben, éspedig: 1. A szereplő személy neve Szénási. 2. A váradai törökök között lakott – kukta volt Nagyváradon. 3. Török vallásra állott – áttért az izlám hitre. 4. Vissza akart térni keresztény vallásra – bejött Erdélybe, már akkor unitárius volt. 5. A menlevelet Apafi adományozta – a közölt regényrészletből ugyan nem tűnik ki, de a regény Apafi idejében játszódik. Szénási többi regénybeli cselekedetei már Jókai képzeletének szülőttei. Szénási Proteus Transsylvanicusként való szerepeltetése a regény eddigi ismert forrására, Bethlen János *Historia rerum Transsylvanicarum* művére utal. Ott szerepel egy Csepregi Mihály nevű kalandor Proteus Transsylvanicusként, Jókai a két alakot ötvözte egybe, innen magyarázható, hogy Csepregi viselkedése nem hasonlítható Szénási mester szerepéhez.¹²

Szénási Mátyás fiának további sorsát nem ismerjük, adatok hiányában nem tudjuk hasznos polgárává vált-e a magyar társadalomnak, vagy kiközösítés lett-e büntetése ifjúkori botlása miatt, élhetett-e a fejedelem által biztosított lehetőséggel? Az apja nevével azonban még 1704-ben is találkozunk a földesi birtokosok között.¹³

¹⁰ Az eredeti oklevélben a Márton név két helyen áthúzza, felette: Ferenc olvasható idegen kézírással.

¹¹ L. JÓKAI, i. m. 20–21.

¹² L. JÓKAI, i. m. 419.; KARACS Zsigmond, *Két XVII. századi oklevél Földesről In: Honismereti írások a Hajdúságból I.* Hajdúböszörmény 1974. 10. KARACS Zsigmond, *Jókai regényalakok nyomában Földesen In: Sárréti írások II.* Szeghalom 1977. 124. Karacs Zsigmond: Földesi levél. *Kulturális Híradó* 1971. 3. sz.

¹³ L.: 7. jegyzet. Calamus dr. (BOLDISÁR Kálmán), *Debrecen ősi lakossága In: Debreceni Képes Kalendarium 1910-ik évre* 114. I. miszerint Szénási István Debrecenben, 1720-ban Hatvan utcai lakos. ZOLTAI Lajos, *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640. között Debrecen 1902. Itt említi Szénási Mihályt, aki 1628-ban költözött be Debrecenbe Karcagújszállásról. Az egy családhoz való tartozásukról nem tudunk.*

Az oklevél és a regény kapcsolata bizonyos, felmerül azonban egy újabb kérdés, hol, mikor és hogyan kerülhetett Jókai kezébe Apafi menlevele? Járt-e a nagy írónk Földesen, vagy máshol talált az iratra? Jókai 1853. május 5-én indult első erdélyi útjára, mely Nagyváradon vezetett keresztül, így Földest is érintenie kellett. A regényének első két kötete ekkor már megjelent, Szénásiról az első fejezetben ír, így korábbi időpontot kell keresnünk.¹⁴ A menlevelet megőrző Török család egyik ága a XVIII–XIX. században Debrecenben a Piac utcán lakott, Jókai az 1848–49. évi szabadságharc nehéz téli hónapjait töltötte a civis városban. A lehetőség adott, de az irat a Földesen lakó Török János kezében van, járt-e ekkor atyafiságos látogatáson magával vive a családi iratokat? – nem tudjuk.¹⁵ A választ végül egy levélben találtam meg, amely Jókai világiosi fegyverletét utáni meneküléséről és az útjába eső Földesen való tartózkodásáról ír. A községben ugyan hosszú időt nem töltött, de a rendelkezésére álló rövid egy-két nap, ami alatt még a kocsis tudományokat is el kellett neki sajátítani, elegendő lehetett, hogy egy-két érdekes dologról tudomást szerezzen. Feljegyzése ugyan nem maradt ebből az időből, hiszen épp azon igyekezett, hogy megszabaduljon a felismerését megkönnyítő dolgoktól, a Szénási név pedig ismert lévén Komáromban és környékén, Jókai emlékezetének már nem okozott gondot a hozzáfűződő történetre visszaemlékezni.¹⁶ Érdemes a levéllel foglalkoznunk, mert Jókai menekülésének eddig kevésbé ismert részleteit tárja fel. A levelet a Jókai centenárium évében írta idősb. Boross Zoltán Feledről Pozsonyba ifjabb Boross Zoltánnak – aki ott egyetemi hallgató és három évvel később a Sarló alapító tagja – felelevenítve anyai nagyszüleitől hallott történetet Jókai földesi tartózkodásáról.¹⁷ Ismerkedjünk meg a levéllel:

Idősb Boross Zoltán levele ifj. Boross Zoltánnak:

„Kedves Duzsikám!

Hangulatos leveledet megkaptam s Anyád és Anna nénéddel egyetemben igaz élvezettel olvastuk. Kívánságod a névnapi csomag tekintetében elkésett, mert már akkor az útra készen várta a postára adást mivel mi ugyancsak számon tartunk minden Reád vonatkozó dolgot. Reméljük, szerencsésen megérkezett minden s Te egy kedves születés nap emlékeivel vagy gazdagabb.

A feledi vadász társaság születésed napján Serkén volt, s egy szakadó esőben – majd verőfényes délután lezajlott vadászat után 18–20 nyulat zsákmányolva a Grucsayné korcsmájában elbóroztatott, s e közben emlegetve Téged, születésed örömeire Érted is ürített egy poharat. – Ma a szokásos X. 28iki mise volt – utána az öreg Klein zsidó temetése s mivel a délelőtt még így is hosszú jut Neked is belőle e levél alakjában.

– Kérdezted a Jókai esetet – hát megírom neked a nyersanyagot, hozzá adva tudni valókat is. – Az én ágamon egyik szép apád bajomi Szabó Márton és a felesége, Szenczy Johanna voltak – birtokos nemes urak – Szabolcs vármegye Földes nevű Kuriális községben, s azt az úri portát lakták a mely ez idő szerint az enyém. Szépanyád Szenczy Johanna egy királynői termetű fekete hajú, búzavirág kék szemű ritka szép és bámulatos energikus asszony volt, igazi típusa a régi vágású köznemesi nagyszonyoknak. Szépapád pedig egy igen csendes jámbor falusi birtokos a kinek a felesége szava szentírás volt. – 1849 ősze csúnya esős volt, s egy este szépanyád a szolgálóval éppen a frissen sült kenyeret szedette kifelé az alföldön szokásos nagy bubos kemenczéből, s közben korholta hogy a susztora nem jól voít a hátsó kenyérbe bele dugva, mikor az akkori zavaros idők miatt zárva tartott kapun dörömbölni kezdtek. Szépapád kijött a pitvarba s ottan kérdezte szépanyádát „hallod, Johanna, – dörömbölnék a kapun –, váljón nem e én értem jönnek”, – Szépanyád azonban – a ki nem félt semmitől sem – egyszerűen kiküldte a kapuzókat a szolgáló leányt s mikor hallotta hogy a leány valakivel barátságosan

¹⁴ VITA Zsigmond, *Jókai Erdélyben*. Bukarest 1975. 29. l. 1. jegyzet 417. A második kötet is már 1853. mácius 1-én megjelent.

¹⁵ HERPAY Gábor, *Nemes családok Debrecenben* Debrecen 1925. 77. „Török . . . , a család Földesen lakott s Jánosnak is, aki az 1797. évi összeírás szerint Piac u. lakos, Földesen van nemesi birtoka . . . ”

¹⁶ ALAPI Gyula, *Komárom vármegye nemes családai*. Komárom 1911. 123. és 263. A Szénási Család Komáromban és Aranyoson lakott 1820-ban.

¹⁷ Id. Boross Zoltán (Földes 1875. VII. 17. – Feled 1965. XII. 15.) Gömör megyében járásbíró, fia ifj. dr. Boross Zoltán (Rimaszéc 1906. X. 25.) A magyar–csehszlovák lakosságcserevel került vissza Földesre a szülői házba, ma Debrecenben él.

beszél, és a kis utca ajtót kiriglizi egy susztorát (fenyő fa rudacsára tekergetett rongy – a melyet zsirba mártottak s ez meggyújtva úgy világított mint egy gyertya) felkapva végig világított a vastag kőoszlopos tornáczon s akkor egy nehéz viklerbe burkolt, bekötött fejű s a kendő felett kalapot is viselő úri nőt látott a szolgálóval feljönni a lépcsőkön – aki aztán szépanyádhoz érve előbb csak annyit mondott hogy ő Szabó Márton urat keresi – a többit majd csak bizalmasan óhajta elmondani. Szépanyád betessékelve a vendéget a legközelebbi szobába, az az úrinő a meglepődött szépapádnak azt mondta hogy ő Jókay Mórné Laborfalvy Róza, aki a férjével menekül Világos alól s hogy őt szépapádnak egy komája – ezt már nem tudom, melyik volt – igazította szépapádéhoz mint megbízható igaz magyar emberhez, s szállást kértek. Szépanyád azon kérdésére hogy hát a férje hol van, az úrnő azt felelte hogy kint van a szekéren, s akkor szépapád kimenve a kapu elé – ottan egy szekeret talált s azon két paraszt embert, a kik közül az egyik – egy fekete fürtös gubás báránybőr sikkás alak a szépapád jöttére leszállott a szekérről és a szolgáló által a tornác végén tartott szusztora gyenge világánál látva hogy a házi úr jött ki – elébe lépett s jó estét kívánva csak annyit kértett „Szabó Márton úr” a mikor szép apád igennel felelt, s kérte hogy tessék bejönni s a kocsi is majd be fog állani a nélkül hogy a nevét ottan kint említette volna sietve bejött az udvarba, feljött a lépcsőn, s mikor már a kint levő fuvaros nem hallhatta fordult az utánna siető nagyapádhoz hogy ő Jókay Mór ki Világos alól szökik s a kit szépapádnak egy komája utasított ide.

Mindez szakadó őszi esőben történt – a helyet – távolságot ismered. A fuvaros aztán elment s a Jókayék kis holmiját behozta a szolgáló. – Szépanyád az átázott Jókayékat pompás vacsorával vendégelte, s ezek a vizit szobában (– az a bizonyos harmadik szoba a kapu felé) nyugovóra tértek. Másnap nagy tanácskozásban voltak – mert nem tudták, miként, merre meneküljenek tovább. Vége úgy határoztak hogy vettek két paraszt lovat – szépapád adott egy ócska közönséges szekeret és lószerszámot s hogy Jókay mint paraszt fuvaros fogja vinni a feleségét mint téns asszonyt. Csak hogy nagy baj volt a Jókay kocsis tudományával. Egy az hogy a gyeplőt se tudta kezelni – az ostort meg pláne nem tudta úgy tartani – mint a hogy – az igazi paraszt szokta – hátra felé, hogy majd kiveri vele a hátul ülő szemét – de a legfőbb baj a pipával volt. Mert hát a paraszt fuvarosnak pipázni kell és köpni – de hegyessen hogy csak úgy serczenjen. Szépapádnak akkor az öreg Benke János volt a kocsisa – a kit én kisgyerek koromban még ismertem, s a ki ezt nekem mesélte – akkor még fiatal legény – hogy ő hogy tanította a Jókay ténsúrt lovat befogni, hajtani ostort tartani s főképpen pipázni – no meg serczenzeni. Nehezen ment az ostort se tartotta jól – a serczenítés meg ahogy se tudott kibékülni azzal hogy miért kell a lovat az ostorral úgy ütni hogy az ostor vége mindég a ló hasa alját érje, csak mikor szépapád és János kocsis meg magyarázták hogy ha nem úgy üti a lovat akkor rögtön észre veszik hogy nem paraszt – mert a paraszt úgy üti a lovat. No aztán a kezével is baj volt, mert finomak voltak de aztán miként nem arra már nem emlékszem kissé azt is sikerült eldurvítani. Szépapád aztán felöltöztette a földesi cselédek által akkor viselni szokott ruhába, s János kocsisal elküldte őket Nádudvarig egy rokonához – de már ezen az úton Jókay ütötte a két ló hasát. János kocsis aztán vissza jött nálunk megöregedett, s mint 80 éven felüli öreg házibútor mesélte tengeri morzsolás közben e régi dolgot.

Évek múlva Jókayné Debreczenbe járva eljött meg köszönni szépapádnak a szívességét. – s mint Gertrudis királynő egy este valósággal szépanyádnak játszott hálából s ezt szépanyád könnyezve nézte egy becsületés támlás székéből – szépapád még gyerekkoromban elhalt de szépanyád 87 évet élt s már hivatalban voltam mikor itt hagyott bennünket s tőle is hallottam egyes részeket. – Megjegyzem hogy vannak olyan kis részletek a mire nem emlékszem már tisztán Ilyen például a kapu előtti találkozás, de azt tudom hogy szépapád kiment elébe s hogy mikor már a tornáczon voltak Jókay csak akkor mondta a nevét s hogy mikor be mentek a szobába akkor már Jókayné a szépanyád nézegették a bölcsőben fekvő nagyanyádat akkor picziny gyereket s már bizalmasan beszélgettek. Igaz szépapádnak az udvarát akkori szokás szerint 5 olyan fehér komondor őrizte mint egy-egy borjú, s ezek pokoli ugatást vittek végbe. No mit mondjak még – talán már elmeséltem ezt lehet hogy máskor jobban tudtam pipászni mellett. A végét már leves után írom a mivel anyád szólt már zárom – s mindnyájunk nevében csókolva s csak a jóra kérve s figyelmeztetve – maradok a Terád sokat gondoló szerető édes Apád

id Boross Zoltán

U.i. mégcsak annyit hogy Jókayné és szépanyád egy formán hatalmas szép nők voltak, s igen meg szerették egymást.”¹⁸

Jókai több ízben megemlékezik a meneküléséről, figyeljük meg *A tengerszemű hölgy* és a *Politikai divatok* című regényeiben feltalálható párhuzamot az előbbi levéllel:

Részlet Jókai: *A tengerszemű hölgy* című regényéből:

„Volt egy kis falu a borsodi Bükk mélyén, Tardona, amelynek még a neve sem volt feljegyezve Karacs Ferenc térképén . . .

Valóságos kis odyssea volt az odáig eljutás. Egy kis ekhós parasztszekéren utazik egy asszony, görögdinnyéket visz a vásárra, az inas meg a kocsis elől ülnek. Az inas vagyok én, a kocsis Rákóczy János, tegnapelőtt még Kossuth titkára. A görögdinnyék ára volt darabonként egy ezüst tízes – a mi fejünk annyit sem ért. Amilyen hosszú az út Világostól Békés-Gyuláig, olyan hosszan mentünk szembe az előnyomuló orosz csapatokkal. Jött kozák, dzsidás, gyalogos, tüzérség, szekerészek. Senkise kérdezte: hogy ez a dinnye, hogy ez a fej?

Csupán a két szép úrifajta ló a kocsink előtt gyaníttatta hogy nem paraszt utazók vagyunk. Rákóczy valóságos kék mándlis kocsinak volt öltözve.

Mikor aztán a nádasok világába értünk, ott egy lovas betyár vett bennünket a védelmébe s keresztül vezetett soha szekértől nem járt örvényeken, folyvást tengelyig, szügyig gázolva a vízben, amíg kijutottunk a végtelen pusztára. Nem fogadott el egyebet egy „Isten megáldjon”-nál. A mi kedves barátunk, Rákóczy János, mint régi gazda, kitűnő kocsis volt, amíg a lovat hajtani kellett; hanem azt a részét a kocsiudománynak, ami a leszerszámolás után következik éppen nem tanulta. Így történt aztán, hogy amint egy helységbe eljutottunk kánikulai rekkenő hőségben a szikes pusztán keresztül, első dolga volt a kifogott lovakat rögtön megitatni a kútnál s úgy kötni be az istállóba, aminek az lett a következése, hogy a rudas tüdőgyulladást kapott, s egy óra alatt kimúlt. A nyerges csodára megmaradt. Ekkor aztán a kidült ló helyébe a lógóst fogtuk be, amelyet útközben vettünk száz forintot. Ez meg másfél marokkal kisebb volt a megmaradt társánál. Ezzel a készséggel aztán senki sem nézett bennünket többé „uraságnak”.¹⁹

Részletek Jókai *Politikai divatok* című regényéből:

„A mezőre kiérve, Judit kocsisa leszállt, s átadta a gyeplőt Bélának. Elmondta urának hogy viselje magát, ha kicsisnak akar látszani: a bajuszát kifenje bajuszkenőccsel, s a kurta szárú pipát a szája végébe szorítsa, igyék pálinkát, hogy a hangja rekedt legyen; s ha valamit kér a korcsmában, erősen kiabáljon, ha más kocssal összefjön a csárdában meg az istállóban, ne legyen hozzá kevély, de ne is traktálja; ha a tekintetes asszonnyal beszél, levegye a kalapját; mihelyt legkisebb alkalom van rá, káromkédjek bőven és hangosan; aztán a lovakat meg ne itassa etetés előtt, szénát előbb adjon nekik, azután abrakot; a rudas lovat Csillagnak híják, a nyergest Vidámnak; el ne cserélje őket, mikor be fogja, mert akkor összeviszza járnak; a rudast kell mindig szólógnatni, mert a nyerges ügyis nagyon serény aztán az ostorral csak a hasát kell csipkedni a lónak, mert aki a hátára üt vele, elárulja, hogy újonc kocsis, az a jó paripa bőrén két nap is meglátszik. Ez utasítások alatt Béla felvette a kocsisjelmezt; a fényes díszes öltözetet Judit elzárta a kocsiszekrénybe; a kocsis átadott ostort és makrapipát, Béla visszafordult nejéhez, s rekedtes hangon kérdezé: – Merre hajtsunk, tensasszonyom? Olyan nevetni való ez! Egy férj ki beszélgetett saját feleségéhez kocsinak. – Csak előre! A koci odább robogott, a cseléd egy „megáldj isten”-t kiáltott utánuk, s sokáig nézte bíráló tekintettel, hogyan tudja ifjú gazdája hajtani a lovakat. Nagyon csóválta a fejét, s odább ment. Bizonyosan sok kifogást talált benne . . .

A legközelebbi falu határán túl már aztán nem volt semmi veszély. Előttük állt a végtelen alföldi róna, ismerős népével, az eltakarta, elvezette a menekülőket.”²⁰

¹⁸ A levél dr. Boross Zoltán tulajdona. Vö. dr. BOROSS Zoltán, *Jókai Földesen*, Hajdú-Bihari Napló 1975. március 9.

¹⁹ JÓKAI Mór: *A tengerszemű hölgy*. S. a. r. SZEKERES László. Bp. 1972. 105–106. Kritikai kiadás.

²⁰ JÓKAI Mór, *Politikai divatok*. S. a. r. SZEKERES László. Bp. 1963. 176–177. Kritikai kiadás.

Az emlékirat jellegű levél, a már itt-ott hiányos családi visszaemlékezés ellenére is fontos adalék Jókai életéhez. Az 1830-as években téglából épült öreg kúria ma is áll Földesen a Honvéd utca 42. szám alatt. Szabó Márton Jókaiék vendéglátója a község módosabb gazdái közé tartozott közel százholdnyi birtokával, amit – évtizedeken keresztül vezetett gazdasági jegyzőkönyve tanúsága szerint – példás rendben tartott. Ebben az időben 38 évet betöltött négy gyermekes családapa, tehát van mit vesztenie: menekülők megsegítésével.²¹ A levél nem említi Rákóczy Jánost, Kossuth titkárát, legfeljebb csak sejtethetjük a kinn maradó másik parasztruhás személyében. Valószínű a lelepleződés elkerülése végett nem akart újabb ismerősöket szerezni, minden bizonnyal máshol szállt meg a faluban. Azt csak feltételezhetjük, bizonyosságunk nincs rá, hogy Kossuthnak még Sátoraljaújhelyről való barátja Balásházy János vejénél, Farkas Gábornál vagy még inkább a szintén újhelyi Balásházy Károlynál talált szállást, aki ugyanabban az utcában lakott távol a falu központjától.²² Érdekes, hogy Jókai a Politikai divatokban szintén csak kettejük meneküléséről ír, amiből azt lehet következtetni, nem voltak mindig együtt.²³ Jókai földesi tartózkodását két-három napra tehetjük, sietette a minél előbb biztonságos helyre kerülés vágya, viszont a kockázat nélküli menekülés megkívánta a kocsis tudományok minél alaposabb elsajátítását. Alapos elemzéssel kisebb tévedéseket is tettenérhetünk a levélben, igaz, maga a levélíró is kitér arra, hogy minden részletre nem emlékszik. Ezek sem közvetlen Jókaiékra vonatkoznak, kivéve azt, hogy nem tudták, merre meneküljenek tovább, hiszen már Gyuláról határozott céllal indultak Tardonára.

Karacs Zsigmond

Egy kritika kritikája

Bizonyára oka van annak, ha egy szerény terjedelmű (282 lap) könyv ily megtisztelően hosszas (9 lap) bemutatáshoz jut egy tudományos folyóiratban. Most a szerző csak azért kér szót a recenzió megjelenése után, mert úgy látja, hogy tisztelt recenziója (Kapitánffy István) nem annyira a könyvet ismerteti, mint inkább a számára megfoghatóbb részekkel száll vitába. Így azután magának a könyvnek a céljával, a szerzőnek valódi elgondolásával és módszerével kapcsolatban félreértés támadhat. Először K. I. súlyosnak tűnő kifogásait veszem sorra.

²¹ Szabó Márton a legrégebb földesi családok egyikéből származik, már a XVI. században Földesen éltek, később 1607-ben Rákóczi Zsigmondtól kap a család donációt egy kisbajomi nemesi kúriára. (Vö. 3. jegyzet: KARACS, *Társadalom...*) Szabó Márton (Földes 181. I. 20. – 1878. V. 14.) 1850–1861-ig, egy év megszakítással a falu bírása. Felesége Szenczy Johanna a Zemplén megyei Örorsről származott, közeli rokona annak a kelecsényi Szenczy Jánosnak, akit az 1831-es koleralázadásban viselt dolgaiért feleségétől (Pallay Anna) felakasztottak. Jókai a Szomorú napokban dolgozta fel a koleralázadás történetét Balásházy János munkája nyomán. Újabb kutatások talán érdekes nyomokat hoznának napvilágra, hogy Jókai földesi tartózkodása idején milyen formában esett szó a koleralázadásról, s mennyiben befolyásolta regényének folytatásában és befejezésében. Ekkor már Balásházy leánya is Földesen lakott, később maga is ott élt 1857-ben bekövetkezett haláláig. A községben volt egy másik Szenczy leány is Ványi Sándor feleségeként, továbbá 1828-tól a Balásházynál félévvel idősebb unokatestvére Károly, akivel együtt nevelkedett. Így az 1831-es koleralázadásról több oldalról is juthatott újabb információ Jókaihoz. A regény 1963-ban megjelent kritikái kiadása jegyzeteiben Szekeres László így ír: „A Szomorú napok megjelenésének külső körülményeiről pontatlan és bizonytalan vélemények uralkodnak irodalomtörténetírásunkban.” (252. l.) E pár sorral szeretném felhívni a figyelmét az irodalomtörténezeinknek kutatásaik ezirányban való kibővítésére.

²² Kossuth nemcsak hivatalnoktársa volt Balásházy Jánosnak, hanem ő volt a jegyzője a Balásházy házában működő sátoraljaújhelyi kaszinóknak, s meleg barátság fűzte őket egymáshoz.

²³ Már a menekülésük elején, Gyulán felvetődött a gondolat, hogy különválva menekülnek tovább, de mivel Jókai menekülésének addigi sikerét is Rákóczynak köszönhette, egyelőre együtt maradtak.

A Pannóniába vezető utak felvázolásában súlyos hibát talál: nevezetesen, hogy hol is kelt át a Bizáncba vezető út a Dunán vagy a Száván és hogyan ment tovább Bizánc felé. Én a kulturális hatásoknak csak az irányát akartam érzékelteni. Kérdés az lehetne, hogy volt-e használható római út Pannónia és Bizánc között. Ilyen jellegű az itáliai középkori viszonyokra vonatkozó okoskodás is. K. I. Itáliát egységes államterületként szemléli, holott az a szigetekkel együtt csak földrajzi valóság volt e korban, különböző szuverenitások között hol így, hol úgy felosztva. Én e fejezetben főleg a longobard Itália dolgaival foglalkozom, még pedig azért, hogy az itáliai műveltségnek már ekkor kialakuló retorikus-jogi érdeklődését bemutassam. A bizánci művelődési jellegzetességek bemutatásához a bizantinológus recenzens nálam teljesebb és hasznosabb tudnivalóval szolgálhatna, az én rövid előadásomhoz a felhasznált tényanyag elegendőnek látszott. A translitteráció kérdésében utalok az Irodalomtörténet 1980/3. számában (812. l.) olvasható, indokolt megjegyzésre. Az ilyesmiben könnyen meg lehetne egyezni, nem így a most sorra veendő tárgyi tévedésekben.

Gellért püspök körüli nézeteimet K. I. nem fogta fel kellőképpen. Én a csanádi püspöki iskola tanulmányi berendezését fogadom el a forrásból, nem pedig a Gellért tudományos képzettségéről mondottakat. Ez utóbbi tekintetében – nem ok nélkül – eléggé pesszimista vagyok. Gellért *irodalmi* szerepe (megmaradt könyvét Magyarországon írta) előadásomban joggal foglal helyet. Legendáiban itt-ott kimutatható irodalmi hatás, amint erről másutt (Vigilia 1980. 580–589) írtam. K. I. ezt nem tudhatta. Ugyanígy állunk a Ps.-Dionysius töredékkel. A szöveg és a glossza írása, bár egykorú, vagy közel egykorú, *nem egy kéztől származik*, mint K. I. állítja. Igaz, hogy karoling, vagy posztkaroling másoló megkülönböztetése csak minuciózus megfigyeléssel lehetséges, de lehetséges.

Hasonló módon aprólékos vizsgálódásokat követel a töredékek feltárása és feldolgozása. Ha például a proveniencia kérdésében csak annyi problémával kellene bajlódni, mint amennyit a kívülálló K. I. feltételez, még szinte örülnöm kellene. De a dolog jóval bonyolultabb. Sokszor csak néhány szó terjedelmű szöveget kell meghatározniuk és még ezekkel is lehet boldogulni. Az ilyen (olykor európai és nem csak magyar érdekű) problémák megoldásához képest a proveniencia kérdése csak másodlagos érdekességű, mert a munkának érdemi haszna – a százalékos megoszlástól függetlenül is – nyilvánvaló. (Ilyen feltárás nemcsak az én ötletemből és nemcsak itthon folyik.) Recenzensem egyik szellemesnek szánt megjegyzésére csak annyit, hogy igen sok könyvtörténeti és forráskutatási tény nem igazolható számlával, mégis igazolható. Evvel kapcsolatban figyelmebe ajánlom a fragmenta-kutatásról írt tanulmányom, ismételten (MTA I. OK 1975–76.)

A laoni Anselmus mester sírfeliratához fűzött magyarázat egyrészt mesterkél, másrészt nem helytálló. K. I. a saját látásmódja szerint értelmezi Marbodus versét, kinek tudnia kellett, hogy 1090 körül Hispania már csak félig volt mór uralom alatt, tehát Marbodus szerepeltethette volna versében ugyanúgy, mint pl. Sclavoniát (általában). III. Bélának az írásbeliségről vallott nézetéről álláspontomat e könyvben olvasható megjegyzéseimnél bővebben, két cikkemben is kifejtettem (*Die Anfänge der ungarischen Privaturkunde und der glaubwürdigen Orte*. Archiv für Diplomatik 1972., valamint *A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. Középkori Kútfőink kritikus kérdései*. In Memoria Saeculorum Hungariae I. (1976) 315–332.). A bizantinológus K. I. argumentálásommal szálljon vitába. Amikor tisztelt recenzensem elmarasztalón szól Mályusz Elemér 1971-i könyvével „lábjegyzetekben folytatott háborúról” buzgalma mintha kissé elragadta volna: én ugyanis a *főszövegben* fejtem ki álláspontomat, megfelelő irodalmi hivatkozással. Kifogásaim közül K. I. csak a leglényegtelenebbet említi, a súlyosabbakkal – úgy látszik – nem tudott, vagy nem akart vitába szállni. Felháborodását nem egészen értem: én nem személyt személlyel, hanem érvet állítok szembe érvel.

Végezetül a félrefordításokról. A középkori verses szövegek lectio variákból építkeznek, mint jóval későbbi központozási megoldásokban. Így azután igen sokszor eltérő lehet az értelmezés. Ugyanazon az oldalon, ahol az én „félrefordításaim” háborítják fel K. I.-t, idézek egy kitűnő költőnk fordításából néhány sort – bizonyosan félreértett egy kifejezést. Illusztratív példáról lévén szó, miért hívtam volna erre külön a figyelmet? K. I.-t felháborítja a Ferenc-himnusz első strófájának teljes félreértése, sőt meg nem értése. Feltehetőleg nem ismeri a teljes szöveget. A himnusz úgy van szerkesztve, hogy minden strófa utolsó sora egy másik himnusznak az eleje. Ebből következik, hogy a vendég sor határozza meg a rímelést, az egész strófászerkezetet és ennek a verstechnikai megoldásnak van alárendelve maga a mondanivaló, bizonyosan nem a pontos érthetőség javára. Ezen a bajon a központozással próbáltak segíteni, de másként G. M. Dreves (*Ein Jahrtausend lat. Hymnendicht*. 1909, I. 321.) és másként a liturgikus használat. Így aztán érthető a strófa úgy is, ahogyan K. I. akarja, de úgy is,

ahogyan én a jegyzetben magyarítottam (prózában); jámbor felháborodásra nincsen ok. Sem Thomas de Capua, sem én nem jártunk közel a blaszfémiahoz, amikor a szőlőparabolát Ferencre értelmeztük. Ezt tette a középkor is allegorikusan, Ferencből sarjaztatván ki a kisebb testvérek ételszentségének fáját vagy szőlőtövét. (A művészettörténet ismer efféle „lelki családfákat”) De akárhogy értelmezzük is, a strófa csak illusztrálja a mondanivalót és nem akar bizonyíték lenni. Így fest valójában „legszebb” félrefordításom.

*

Hol van hát szó a szokatlanul hosszú recenzióban a könyv *érdemi* megállapításairól, az esetleges új eredményekről, a gondolatmenetről és a bizonyításról egészében? K. I. talán kilenc-tíz sort szán az egyes fejezetek tartalmi ismertetésére, nem vesztegetve egy szót sem az apparátusra, a táblázatokra, mutatókra, ami – akárcsak a képmellékletek – a talán túlságosan rövidre fogott előadás közérthetővé tételét, mondanivalójának szemléltetését volna hivatva szolgálni. A főszövegnek mintegy 40%-át kitevő apparátus nem minősíthető holmi elavult bizonyító anyagnak. Így kellett eljárnom, mert előmunkálataim során meggyőződhettem arról, hogy nemzeti művelődésünk irodalmi alapvetése, ha a tényeket és nem az illúziókat akarom bemutatni, ezidő szerint csak *felvázolható*. Egy, a teljesség igényével felépítő koncepció megalkotására és szépírói megfogalmazására az idő még nem jött el. A K. I. feltételezte koncepció bennem fel sem merült. Én csak arra törekedhettem, hogy az olvasó elé tárjam a latin civilizációhoz csatlakozó magyarságnak e műveltség elsajátításában követett útját és ez úton való előrehaladásának eredményeit, mindig kerülve holmi naiv kultúroptimizmust.

Recenzensem szememre veti az analitikus módszert is. Olyan munkát végezve, amit más előttem nem végzett, olyan anyaggal dolgozva, melynek nagy részét magamnak kellett feltárnom, még pedig az európai kutatás eredményeihez szabott szempontok szerint, másként nem tehettem. A magyarság az ezredforduló táján Európától tanulhatta meg az antik örökségnek három különböző megfogalmazásban ismert és gyakorolt elemeit. Erről beszélek az első fejezetben a hazai olvasó tájékoztatására, de nem a népszerűsítés fokán. A következő fejezetekben már e deákssággá váló európai irodalmi hazai intézményszerű befogadásának és művelésének tényeit vizsgáltam. Recenzensem – megjegyzéseiből ítélve – a felvetett kérdésekkel kapcsolatos fogalomvilágban és terminológiában talán nem eléggé járatos, így azután csak úgy járhatott el, mint egy műbíráló, aki a festményről érdemben írni nem tudván, a képkerettel kapcsolatos kifogásait teszi közzé. De szívesebben gondolok arra, s e feltevésre bizonyos stílusú sajtóságiak készítenek, hogy K. I. fölényes, bírálói állásfoglalását az enyéimnél kiterjedtebb és biztosabb ismeretek diktálják. Reméljük, recenzensemnek nagy műve mihamarabb pótolja kísérletem hiányosságait. Akkor pedig máris tárgyalannak kell kijelentem a recenzió zárómondatait: „Mindezek ellenére és mindezzel együtt Mezey László új könyve fontos munka. Azzá teszi témája, azzá teszi gazdag anyaga. Aki ezután művelődésünk első négy évszázadával foglalkozni fog, az bizonyosan kezébe fogja venni és sokat fog belőle tanulni – ha kritikával olvassa.”

Én a tárgyi kritikában munkám első megfogalmazásától (1968) a kézirat lezárásáig (1976) recenzensem előtt jártam. K. I. bizonyára meg fogja tudományunkat ajándékozni az előbb remélt teljesebb összképpel. Akkor majd művét is olvashatjuk, nemcsak kritikáját, kritikával.

Mezey László